

Triin Todesk

Tartu Ülikooli lõunaeeesti keelte teadur

Foto: Lauri Kulpsoo

Liina Lindström

Tartu Ülikooli tänapäeva eesti keele professor

Foto: Lauri Kulpsoo

Ajakohaselt murretest 1

Põhjaeesti ja lõunaeeesti murretest

Ehkki murded ja murdeuurimine võib tänapäeval kõlada vanamoelisenä, ei ole murrete uurimine aeguv teema, sest keel meie ümber varieerub ja muutub pidevalt, seda nii kollektiivselt kui ka individuaalselt. Kui traditsiooniliselt on murdeuurimise puhul räägitud kohamurretest ehk dialektidest, siis laiemalt tegeleb dialektoloogia igasuguse varieerumisega keeles, ka näiteks erinevate sotsiaalsete rühmade keelekasutusega (sotsiolektid) või üksikisikute keele varieerumisega (idiolektid). Selle artikliga¹ juhatame sisse Eesti kohamurretest rääkiva artiklisarja, mis keskendub põhjaeesti ja lõunaeeesti keele murretele.

Sarja esimeses artiklis räägime eesti kirjakeele ja murrete suhtest, murrete kujunemisest üldisemalt ning põhjaeesti ja lõunaeeesti keelest. Põhirõhk on traditsioonilise murdejaotuse ajakohastamisel: arvestades keeleajaloolist tausta, põhjaeesti ja lõunaeeesti keelelisi erinevusi ning lõunaeeesti

¹ Artikli valmimist on toetanud EKKD-TA2 projekt „Eesti keele morfosüntaktiline varieerumine“.

keelte kõnelejaskonna enesemääratlust, peaksime rääkima põhjaeesti keelest ning lõunaeesti keelest kui kahest eraldiseisvast läänemeresoome keelest, mitte aga kui ühe keele peamurretest.

Eesti kirjakeele ja murrete suhe

Tänapäeval on vanu kohamurreid igapäevases kasutuses üsna vähe kuulda. Sellel on mitu põhjust, millest olulisim on kirjakeele ja murrete omavahelise suhte dünaamika tänapäeva eesti kirjakeele kujunemise loos. Eesti keelt on kirjakeelena kasutatud alates 16. sajandist (vt nt Viht, Habicht 2022), ent kuni 19. sajandi lõpuni oli Eesti alal õigupoolest kasutusel kaks kirjakeelt: tallinna keel (Põhja-Eestis) ja tartu keel (Lõuna-Eestis). Need kaks kirjakeelt olid paralleelselt kasutusel mitusada aastat. 19. sajandil leiti pikkade vaidluste tulemusena, et raamatuid, ajalehti ja muid trükiseid oleks kasulikum välja anda ainult ühes keeles ning tartu keel kui väiksema kõnelejaskonnaga keel jäi selles võitluses alla ning kadus kasutuselt 19. sajandi teisel poolel (vt Laanekask 1992). Lisaks majanduslikele jm põhjustele oli oluline ka ärkamisaegne eesti rahvusliku identiteedi kujunemine, mille üks tugisambaid oli ühine kirjakeel (Laanekask 2004: 37), järgides tollal laialt levinud rahvusideoloogiat, et ühel rahval peab olema ka üks keel.

Ehkki Eesti Vabariigi algusaegadeks oli tartu keel kirjakeelena taandunud, oli Lõuna-Eesti kodudes lõunaeesti keel veel peamine suhtluskeel. Noore Eesti riigi ees oli suur ülesanne luua kirjakeel igale elualale riigikaitsest teaduseni. Kirjakeelt õpetati koolis, see oli prestiižne keelevorm, ja kuigi kodudes kõneldi veel igal pool oma kodukandi murdekeelt, sai harituma elanikkonna jaoks põhiliseks siiski normitud kirjakeel. Ka keelekorraldajad nägid murretes peamiselt kirjakeele rikastamise vahendit, mitte väärtust omaette. See on üks põhjusi (aga mitte ainuke), miks enamik meist praegu kodus oma kodukandi murret ei räägi.

Samas on vanadest kohamurretest meie keelde jäänud väga palju jooni, mida tänapäeval käsitleme pigem varieerumisena – sama asja väljendamiseks on meil mitu väljendusvahendit, mis sageli on pärit eri murdealadelt. Nii näiteks on sõnavaras kasutusel ühtaegu lõunaeesti päritolu *kõnelema*, *peni* ja *pang* ning põhjaeesti *rääkima*, *koer* ja *ämber*. Ka grammatikas näeme ulatuslikku varieerumist, mille juured ulatuvad kaugele murretesse: näiteks on meil kasutusel paralleelselt vormid *pole* ja *ei ole*, millest *pole*

on varem olnud kasutusel vaid põhjaeesti murretes. Lõunaeesti joonena võeti kirjakeelde kaudse kõneviisi tunnus *-vat* (*Ta käivat nüüd tööl.*), ent põhjaeestilised variandid on vähemalt kõneldud keeles laialdaselt kasutusel senini (*Ta olla haige. Ta pidi haige olema.*) Murdelisest taustast tulenev varieerumine tingib ka keelekorralduses või emakeeleõpetuses veaks kuulutatud sõnu ja sõnavorme: näiteks on tänapäevani paralleelselt kasutuse *üles* ja *ülesse* (millest *ülesse* on põhjaeestiline vorm), *kellelegi* ja *kellegile* (millest viimane on olnud murretes laia levikuga) jpm. Nende kõigi puhul on ühine, et me ei teadvusta enam nende vormide murdelist tausta ja kirjakeele normide tõttu peame neid vigasteks või halbadeks.

Murrete uurimisest Eestis ja tänapäevane murdejaotus

Millised on aga Eestis kõneldud ja kõneldavad murded ning millisest murdejaotusest peaksime tänapäeval rääkima? Esimesed kirjalikud tähelepanekud Eesti keelilisest kirevusest ulatuvad juba mitme sajandi taha, kui järjepidevamalt hakkasid ilmuma põhja- ja lõunaeestikeelsed trükised. Kui üldisemalt on Eesti ala puhul räägitud tallinna ja tartu (kirja)keelest, mis viitab kahele peamisele keelealale, siis on juba pastorid-keelemehed Heinrich Stahl (17. saj) ja August Wilhelm Hupel (18. saj) välja toonud ka väiksemaid murdepiirkondi, nt põhjaeesti puhul Harju, Lääne- ja Põltsamaa murre, aga ka nt Kodavere, lõunaeesti puhul aga Otepää, Räpina ja Rõuge murre (Pajusalu jt 2020: 35).

Süsteemsemast murdeteadusest või -tavast saame rääkida alates Ferdinand Johann Wiedemanni tegevusest 19. sajandi kolmandal veerandil, mil ilmuvad nii lõunaeesti (*Werroestnische*) kui ka põhjaeesti (*Estnische*) grammatikakirjeldused. 1920. aastatel pandi Tartu ülikooli läänemere-soome keelte professori Lauri Kettuneni eestvedamisel alus murrete süstemaatilisele kogumisele ja dokumenteerimisele. Hiljem jätkas seda tööd Andrus Saareste², kes juurutas võrdlev-ajaloolise meetodi kasutamist, mis tähendab keelte või murrete süstemaatilist kõrvutamist, et leida võimalik varaseim ühiskuju ning jälgida häälikumuutuste toimumist. Saareste (1932) murdejaotus on suuresti olnud ka hilisemate käsitluste alus.

Pärast teist maailmasõda sai murdeuurimise peamiseks eesmärgiks murdeainese kogumine ning talletatud sõnavara vormimine

² Aastani 1921 Saaberk või Saaberg, aastani 1935 Albert.

murdesõnaraamatuks (Pajusalu jt 2020). Põhirõhk oli keelekujude kirjeldamisel, mida kasutati murrete piiritlemiseks ja murdejaotuse väljatöötamiseks.

Üks olulisemaid murdejaotusi on Arnold Kase 1956. aasta jaotus kaheksaks murdeks, mis on aastateks jäänud murdejaotuse aluseks ja mida kasutab Eesti Keele Instituut tänini oma murdekollektsioonide esitamisel, vt nt Murdekiikrit³ (Viikberg 2019). Kask (1956) jagas eesti murded põhjaeesti ja lõunaeesti murreteks: põhjaeesti murded on läänemurre, saarte murre, idamurre ja keskmurre, samuti eristas ta põhjaeesti murretest rannikumurde, millel on palju ühisjooni soome ja teiste läänemeresoome keeltega. Lõunaeesti murded on Võru (sh Setu murrak), Mulgi ja Tartu murre.

Lõuna- ja põhjaeesti murrete vahel on olulisi häälikulisi ning morfoloogilisi erinevusi, näiteks esineb põhjaeestis ajalooline **ksi*-ühend kujul *ks* (nt sõnades *üks* ja *kaks*), mitmuse nimetava tunnus on *-d* (*kalad*) ja seesütleva käände tunnus *-s* (*jalas* ~ `jalgas), kuid lõunaeestis on toimunud muutus **ksi* > *ts* (*üt's* ~ *üits*, *kat's* ~ *kaits*), mitmuse nimetav on tunnusetav või kõrisulghäälikuga (*kala* ~ *kalaq*) ning seesütleva tunnus on *-n*, *-h* või *-hn* (*jalan* ~ *jalah* ~ *jalahn*) (Kask 1956: 28). Neid erinevusi selgitas Kask lõuna- ja põhjaeesti murrete päritoluga erinevatest hõimukeeltest. Siiski käsitles ta põhjaeesti ja lõunaeesti murdeid sama keele murretena – selle taga on arvatavasti arusaam, et keele defineerimiseks peab sellel kindlasti olema kirjakeel ning ühtne eesti kirjakeel oli selleks ajaks tugevalt juurdunud. Ta on kirjutanud, et kui ühiskondlik-majanduslikud või ajaloolised olud oleks olnud teistsugused, siis „lõunaeesti murrete alal oleks Tartu murde baasil võinud kujuneda omaette iseseisev keel“ (Kask 1984: 76).

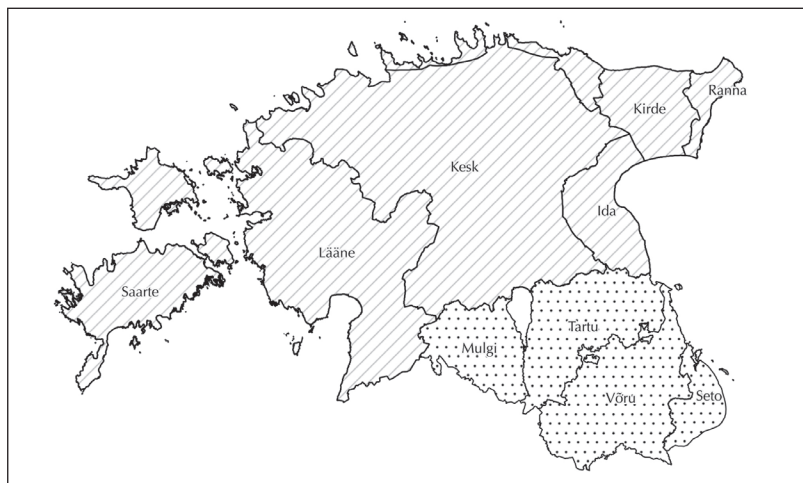
Põhimõtteliselt samasuguse murdejaotuse leiame ka kõige hilisemast eesti murrete õpikust (Pajusalu jt 2020). Ka seal kõneldakse eraldi põhjaeesti ja lõunaeesti peamurretest, mida aga siiski käsitletakse kokku ühe keelena. Rannikumurre jagatakse kaheks: Alutaguse ja rannamurdeks. Eesti murrete korpuse murdejaotuses⁴ on lõunaeesti murrete hulgas veel Seto murre, mida teistes jaotustes esitatakse Võru murde osana.

Järgnev kaart esitab Eesti ala murdejaotuse Eesti murrete korpuse järgi, kuid kahel peamurdel põhineva käsitluse asemel on eraldi esitatud

³ <https://www.eki.ee/murded/kiiker>

⁴ <https://murre.ut.ee/about>

põhjaeesti keele (viirutatud) ning lõunaeesti keele (täpiline) murded või keelekujud. Kaardilt jäävad välja lõunaeesti keelesaared – Lätis asunud Leivu ja Lutsi ning Venemaal asunud Kraasna keelealad (vt lähemalt nt Mets jt 2014).

Põhjaeesti ja lõunaeesti keeleala ning murded. Kaart põhineb Eesti murrete korpuse kaardiandmetel

Lõunaeesti peamurre või lõunaeesti keel?

Millal on aga tegu omaette keele ja mitte murdega? Keeleliselt pole olemas kindlaid kriteeriume, mis tõmbaks piiri keele ja murde vahele. Kaks peamist joont, millele on viidatud, on keeleline lähedus ning vastastikune arusaadavus (vt nt van Rooy 2020). Ülalmainitud nn puhtlingvistilised jooned viitavad, et eesti keel on lähedasem näiteks vadja keelele kui lõunaeesti keelele, samas kui vadja keelt eesti keele murdeks siiski ei peeta. Ka on uurimused näidanud, et hääldusjoonte, vormiõpetuse ja sõnavara järgi on võru ja seto keele ühisosa eesti kirjakeelega vaid 18,7% (Pajusalu 1997). Mis puhtub vastastikusse mõistmisesse, siis selle kohta uuringud puuduvad, kuid nagu Pajusalu jt (2020) väidavad, on võrokeel ja saarlasel teineteisest keeruline aru saada. See tähendab, et põhjaeestlasel on lõunaeesti keelt raske mõista ilma seda õppimata. Eriti tõene on see võru ja seto keele kohta, mis on säilitanud enim vanu lõunaeesti jooni ja võtnud vastu vähem põhjaeesti mõjutusi kui mulgi ja tartu keel.

Kolmandaks, keeleväliseks kriteeriumiks keele eristamisel murdest peetakse kõnelejate endi enesemääratlust (Skutnabb-Kangas 1996), mistõttu ongi nii setod⁵ kui ka võrokese⁶ kuulutanud oma keele eesti keelest eraldiseisvaks põliskeeleks, et saavutada keelele suurem kaitse ning toetus. Seega on keele ja murde eristamise puhul tegu ka sotsiopolitiilise küsimusega, mis Eesti kontekstis on ka tekitanud vastasseise ning avalikku arutelu (vt nt Plado, Lindström 2025). Lõunaeeesti keel on praeguseks ohustatud keel, sest keele edasikandmine järgmistele põlvkondadele on katkenud – lastega hakati alates 1960. aastatest süstemaatiliselt põhjaeeesti keelt rääkima (vt selle kohta Plado jt 2023, Lindström jt 2024). Seetõttu on lõunaeeesti keele staatus keelena vajalik ka selleks, et sellele rohkem tähelepanu tömmata ja selle prestiiži tõsta nii selle keele kõnelejate hulgas kui ka ühiskonnas laiemalt. See on omakorda vajalik selleks, et lõunaeeesti keele kui ühe unikaalse läänemeresoome keele hääbumist pidurdada.

Käsitlus, et põhjaeeesti ja lõunaeeesti on sama keele murded, on pärit ennekõike keeleideoloogilisest arusaamast, et *üks rahvas = üks keel*, mis tekkis 19. sajandi teisel poolel rahvusliku ärkamisega ning mõjutas ka tartu kirjakeelest loobumise otsust. Lõunaeeesti keele süstemaatilised erinevused põhjaeeesti keelest tulenevad sellest, et kumbki keel pärineb erinevast hõimukeelest. Keeleajalooliselt on põhja- ja lõunaeeesti päritolu teada olnud juba pikka aega ja tänapäevasesest lähedusest hoolimata on põhja- ja lõunaeeesti keelest kui eri hõimukeelte järeltulijatest räägitud juba üsna ammu (vt nt Ariste 1956; Sammallahti 1977; Viitso 1978, 1985, 2000; Kallio 2014 jne). Mainitud uurimused ja eespool loetletud kriteeriumid annavad piisavalt alust tänapäeval loobuda jaotustest, mis põhjaeeesti ja lõunaeeesti keelt üheks keeleks loevad.

Kokkuvõte

Arusaamised murretest, nende jaotusest ja hulgast on muutunud vastavalt teadmistele, mis meil nende kohta on. Aga olulised on olnud ka üldised keelehoiakud ja arusaamad – nii näiteks kadus koos rahvusliku ärkamisega kasutuselt lõunaeeesti kirjakeel (tartu keel), sest mõte, et ühel rahval peaks olema üks keel, oli valdav. Ehkki teadmised lõunaeeesti keele

⁵ https://www.setomaa.ee/kogukond/docs/file/skvk/XIISeto-Kongressi-otsus7_polisrahvana-maaratlemisest.pdf

⁶ <https://vorokongress.ee/wp-content/uploads/2025/05/Keele-otsus.pdf>

erinevast päritolust on olnud keeleteadlastele juba kaua teada, on pikalt olnud valitsev arusaam, et keel = kirjakeel ning ühel rahval peaks olema üks keel, takistanud lõunaeeesti keelt käsitleda eraldi keelena. Lisaks lõunaeeesti keele tunnustamisele peaksime oma traditsioonilist murdekäsitlust ajakohastama: kui põhjaeeesti ja lõunaeeesti erinevused on nii suured ja nende erinev päritolu teada, oleks mõistlikum rääkida hoopis kahest keelest ja nende murretest.

Aga loomulikult on oluline tunda kõiki Eesti murdeid – nii põhjakuiki ka lõunaeeesti omi. Kui siinses artiklis mainisime lõunaeeesti keele keerulist olukorda, siis sama probleem on ka põhjaeeesti keele murretel: ka nende puhul on kohaliku keele kasutamisest loobunud ning murret õpitakse pigem kohalike aktivistide eestvedamisel. Tähtis on hinnata ja toetada kõiki Eesti alal kõneldavaid murdeid, sest meie keelelise rikkuse säilitamine on meie vaimse kultuuripärandi säilitamise üks olulisi osi. Artiklisarja järgmised artiklid tutvustavadki lähemalt Eesti eri piirkondade keelekasutust ja olukorda.

Viidatud kirjandus

- Ariste, Paul 1956. Läänemere keelte kujunemine ja vanem ajajärk. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Toim Harri Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–23.
- Kallio, Petri 2014. The Diversification of Proto-Finnic. – *Fibula, fabula, fact: The Viking Age in Finland*. (Studia Fennica Historica 18.) Ed. by Joonas Ahola, Frog; C. Tolley. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 155–170.
- Kask, Arnold 1956. Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Toim Harri Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 24–40.
- Kask, Arnold 1984. Eesti murded ja kirjakeel. Tallinn: Valgus.
- Laanekask, Heli 1992. Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – *Akadeemia* 10, 1172–1198.
- Laanekask, Heli 2004. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. *Dissertationes philologiae estonicae universitati tartuensis* 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lindström, Liina, Maarja-Liisa Pilvik, Helen Plado, Triin Todesk 2024. Võro ja seto keelevahetus XX–XXI sajandil. Kas pöördumatu protsess? – *Keel ja Kirjandus* 5, 449–476.
- Mets, Mari, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk, Lembit Vaba 2014. Lõunaeesti keele- saarte tekstid. (Eesti murded IX.) Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool.
- Pajusalu, Karl 1997. Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. – Pühendus- teos Huno Rätsepale. Toim Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 167–183.
- Pajusalu, Karl 2000. Eesti keele kujunemisjärgud ja sotsioperiodid. – *Keel ja Kirjandus* 3, 153–160.
- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2020. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Plado, Helen, Liina Lindström 2025. Lõunaeesti keel vajab keeleseaduse toe- tust. – *Novaator ERR*, 7.02.2025. <https://novaator.err.ee/1609598735/helen-plado-ja-liina-lindstrom-lounaeesti-keel-vajab-keeseaduse-toetust>.
- Plado Helen, Liina Lindström, Maarja-Liisa Pilvik 2023. Võro ja seto keele olu- korrast 20. ja 21. sajandil. – *Oma Keel* 2, 3–10.
- Saareste, Albert 1932. Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – *Eesti Keel* 1–2, 17–40.

- Sammallahti, Pekka 1977. Suomalaisten esihistorian kysymyksiä. – Virittäjä 81, 119–136.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1996. Language and self-determination. – Self-Determination. Ed. by Donald Clark, Robert Williamson. London: Palgrave Macmillan, 124–140.
- Van Rooy, Raf 2020. Language or Dialect? The History of a Conceptual Pair. Oxford: Oxford University Press.
- Viitso, Tiit-Rein 1978. The history of the Finnic *õ* in the first syllable. – Linguistica Uralica 14 (2), 86–106.
- Viitso, Tiit-Rein 1985. Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned. – Keel ja Kirjandus 7, 399–404.
- Viitso, Tiit-Rein 2000. Finnic affinity. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000, Tartu. Pars I: Orationes plenariae & Orationes publicae. Toim Anu Nurk, Triinu Palo, Tõnu Seilenthal Tartu, 153–178.
- Viikberg, Jüri 2019. Murdekiiker. Eesti murdenäiteid kõnes ja kirjas. Tehniline teostus Marko Petron, Indrek Hein, toimetajad Mari-Liis Kalvik, Tiina Laansalu. Eesti Keele Instituut. Veebiväljaanne. <http://www.eki.ee/murded/kiiker>.
- Viht, Annika, Külli Habicht 2022. Baltisaksa periood eesti keele korralduses (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). – Keel ja Kirjandus 11, 1031–1049.

OK